

ÜLKƏR MAHMUDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA YAYILAN *CENTRANTHUS* NECK. EX LAM. & DC. – KENTRANTUS CİNSİNƏ DAXİL OLAN NÖVLƏRİN BİOEKOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Valerianoideae Raf. yarımşəsiləsinin Centranthus DC. cinsinə daxil olan Uzunçiçək kentrantus – Centranthus longiflorus Stev. növünün bioloji xüsusiyyətləri və onun ərazidə yayıldığı zonalar təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: *Caprifoliaceae, Valerianoideae, Centranthus, bioloji xüsusiyyətlər, sistematika, flora, yayılma zonası, nadir növ.*

Son araşdırmalara görə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində *Dipsacales* Juss. ex Bercht. & J.Presl – firçəotular sırasının *Caprifoliaceae* Juss., 1789 nom. cons. – Doqquzdonkimilər fəsiləsinin *Valerianaceae* Batsch – Pişikotukimilər yarımşəsiləsinin 3 cinsinə aid 17 növü yayılmışdır. Muxtar respublika ərazisində bu yarımşəsilənin *Valerianella* Hill – Valerianotu cinsinə ən çox 11 növ, *Valeriana* L. – Pişikotu cinsinə 5 növ, *Centranthus* Neck. ex Lam. & DC. – Kentrantus cinsinə isə bir növ daxildir.

Valerianoideae Batsch – Pişikotukimilər yarımşəsiləsinə daxil olan bitkilər birillik və çoxillik olub Amerika, Avrasiya və Afrikanın mülayim zonalarında yayılmışdır. Yarımşəsiləyə mənsub olan bitkilərin çiçəkləri ziqomorflı olub, kasacıqı yaxşı görünür, bəzən dişçiklidir və meyvələrin yanında uçan əmələ gətirmişdir. Tacı boruşəkillidir, 3-5 dilimlidir və dibi qabarıq və ya məhmızlıdır. Erkəkcikləri 3 və ya birdir. Sütuncuğu sapvarı olub, 2-3 bölümlüdür. Yumurtalığı aşağı və üç yuvalıdır, onlardan biri meyvə verir, ikisi isə boş qalır. Yarpaqları qarşı-qarşıya düzülmüşdür. Naxçıvan MR ərazisində Pişikotukimilərin ən çox praktiki əhəmiyyətli növlər *Patrinia* Juss., *Valeriana* L. və *Valerianella* Mill. cinslərinə, dekorativ əhəmiyyətli növləri isə *Centranthus* DC. cinsinə aid növlərdir. Bəzi növlərdən ətirli, kosmetik və müalicəvi maddələr alınır. *Valerianella* Mill. cinsinə daxil olan növlərin bəzilərinin yarpaqları Amerika və Qərbi Avropada salat kimi istifadə edilir. *Centranthus* DC. – Kentrantus cinsinin Aralq dənizi vilayətində yayılmış 12 növündən keçmiş SSRİ ərazisində *Centranthus calcitrapa* (L.) Duf. – Valerian kimi kentrantus, *Centranthus longiflorus* Stev. – Uzunçiçək kentrantus və *Centranthus ruber* (L.) DC. – Qırmızı kentrantus, Qafqazda, Azərbaycanda və o cümlədən Naxçıvan MR-də isə yalnız *Centranthus longiflorus* Stev. – Uzunçiçək kentrantus növünə rast gəlinir. Dekorativ bitki kimi *Centranthus ruber* Amerikanın qərb zonalarında və *Centranthus makrosiphon* növü isə Qərbi Avstraliyada introduksiya edilərək, bəzək bitkisi kimi becərilir.

Phylum: Şöbə: *Magnoliophyta* (Spermatophyte)
Subphylum: Angiospermae

Classis: *Magnoliopsida* (Dicotyledoneae)

Subclass: *Asteridae*
Ordo: *Dipsacales*
Familia: *Caprifoliaceae* Juss.
Subfamilia: *Valerianoideae* Raf., 1820
Genus: *Centranthus* Neck. Ex Lam. & DC. – Kentrantus
Centranthus longiflorus Stev. – Uzunçiçək kentrantus

Centranthus longiflorus Steven, 1829. Nouv. Mem. Soc. Nat. Moscou, V. 76 (1827) (sub *Centranthus*): 1(7): 272. – *Valeriana angustifolia* Bieb. 1808. Boiss., III, 92; Neck. Elem.I (1790) 122. – *Centranthus* DC. Fl. Fr. IV (1815) 238. – *Hybidium* Fourr. in Ann. Soc. Linn. Lyon, N.S. XLI (1868) 399. А.Г.Россеҕейм, Фл. Кавк., IV, 93 (1934); Определ. раст. Кавк., 256; И.Ильинская во Фл. СССР, XXIII, 641(1958). – *Valeriana angustifolia* M.B., I, 24 (1808), non Mill., non Sibth. – *Uzunçiçək kentrantus*

Təsvir Gürcüstandan olub: Lectotypus (Muxeev, 1994:108): "Ex Iberia, Tiflis (Bieberstein)" (LE!)

Azərbaycanda ancaq Naxçıvan MR ərazisində 1200-2300 m dəniz səviyyəsindən hündürlükədə, orta dağ qurşağının daşlı-qayalı yamaclarında, çınqıllı töküntülərdə yayılmışdır. Şərur rayonunun Axura, Havuş, Qaraquş dağı ərazisi və Babək rayonunun Gülləşənabad, Buzqov kəndlərinin ətrafında rast olunur. Bitdiyi yer aşağı və orta dağ qurşaqlarının daşlı-çınqıllı, otlu yamaqları, daşlı-qayalı töküntüləri, kserofit ağac və kolluqlarıdır. Yayıldığı ərazilərdə populyasiya sayı məhdud olduğundan təbii ehtiyatı azdır. Statusu: Vulnerable – VU C2a(i).

Centranthus longiflorus Stev. – Uzunçiçək kentrantus.

Çoxillik, göyümtül çıpaq bitkidir. Gövdəsi çoxsaylıdır, düzqalxandır, sadə və ya budaqlı olub, 80-100 sm hündürlükdədir. Yarpaqların düzülüşi qarşı-qarşıyadır, oturaqdır, uzunsov-neşərtəvəri və ya neşərtəvəri-xərtəvəri olub, qaidəsindən təcridən ənziləşmişdir, tamkənarlıdır və uc hissəsi kütdür. Yarımçətirləri gövdə və budaqların süpürgəyəbənzər sonuna tərəf sıxlaşmışdır və bəzən seyrək çiçək qrupludur. Kasacıq uçan tük-

cüklü formada olub, çiçəkləmə zamanı içəriyə qatlanır. Çiçək tacı parlaq cəhrayı rəngli, qıvrıq-boruşəkilli, beş pərlı, bükümü sadə quruluşludur. qısa borucuq və uzun məh-mizlidir. Borucuğun əsasında çıxan çiçək tacı müəyyən qədər qısaadır. Mahmız tacın borucuğundan ayrılmışdır, tacın özündən və tacın borucuğundan bir neçə dəfə qısaadır və birlikdə uzunluğu 30 mm, dilimləri isə 3 mm olub, xətvəri-uzunsovdu. Çiçək tacından bir erkəkcik çıxır. Yumurtalıq üst olub, 30 mm-ə qədər uzunluqdadır, üçyuvalıdır, mey-və verən yuvası birdir, digər ikisi meyvə verməyandı. Dışicik ağızçığı 2-3 bölümlüdür. Meyvəsi bir toxumlu, uçandır. May-iyul aylarında çiçəkləyir və toxumları yetişir. Ço-xalması toxumladır. Bəzək bitkisiidir. Kserofitdir. Atropatan coğrafi areal tipinə daxildir. Tbilisi ətrafından toplanılan materiallar əsasında təsvir edilmişdir.

Ümumi yayılması: Qərbi, Şərqi və Cənubi Qafqazda

Təbii ehtiyatının dəyişməsi səbəblərinə növ sayının və populyasiyalarının azlığı, ekoloji, antropogen və zoogen amillərin birgə məhdudlaşdırıcı təsiriidir.

Becərilməsi haqda məlumat yoxdur. Naxçıvan MR-in Qırmızı Kitabına daxil edil-diyindən səmərəli və davamlı istifadəsi üçün Arpaçay Dövlət Təbiət Yasaqlığı ərazisin-də yayıldığı sahələrlə xüsusi nəzarət altına alınaraq təbii populyasiyaları mühafizə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərov A.M. Azərbaycanın bitki aləmi (Ali bitkilər – *Embryophyta*). Bakı: TEAS Press nəşriyyat evi, 2016, 444 s.
2. Talibov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri. Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 364 s.
3. Talibov T.H., Qəmbərli A.Ə. Naxçıvan MR ərazisində yayılmış pişikotukimilər fəsi-ləsi bitkilərinin taksonomik strukturu / AMEA Botanika İnstitutunun Elmi əsərləri. Bakı: Elm, 2009, 29 c., s. 29-32.
4. Talibov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabı (*Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər üzrə*). II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 678 s.
5. Конспект флоры Кавказа. Т. III (I), С.-Петербург: Изд-во С.-Петербургского университета, 2008, с. 118-128.
6. Флора Азербайджана. Т. VIII. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1961, 690 с., с. 78.
7. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР). С.- Петербург: Мир и семья-95, 1995, 992 с.
8. Watson L., Dallwitz M.J. Семейства цветковых растений. Жимолостные (англ.) Об условности указания класса двудольных в качестве вышестоящего таксона для описываемой в данной статье группы растений см. раздел «Системы APG» статьи «Двудольные».
9. Bell C.D. Valerianaceae. The Tree of Life Web Project, 2004.07.15
10. Bell C.D. Preliminary phylogeny of Valerianaceae (Dipsacales) based on nuclear and chloroplast DNA sequence data // *Molecular Phylogenetics & Evolution*. 2004. v. 31, pp. 340-350.
11. *The Angiosperm Phylogeny Group*. An update of the Angiosperm Phylogeny Group classification for the orders and families of flowering plants: APG IV: // *Botanical Journal of the Linnean Society*, 2016, v. 181, № 1 (24 March), pp. 1-20.- DOI: 10.1111/boj.12385
12. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Caprifoliaceae>.
13. <http://www.theplantlist.org/1.1/browse/1/Caprifoliaceae/> (англ.). The Plant List. Version 1.1. (2013). Проверено 14 сентября 2016.

Ульяр Махмудова

БИОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВИДОВ, ВХОДЯЩИХ В РОД ЦЕНТРАНТУС – CENTRANTHUS NECK. EX LAM. & DC., РАСПРОСТРАНЕННЫХ В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В статье представлены биологические особенности и зона распространения вида *Centranthus longiflorus* Stev., принадлежащего к роду *Centranthus* DC. и под-семейству *Valerianoideae* Raf. в Нахчыванской Автономной Республике.

Ключевые слова: *Caprifoliaceae*, *Valerianoideae*, *Centranthus*, биологические особенности, систематика, флора, зона распространения, редкие виды.

Ulkar Mahmudova

BIOECOLOGICAL FEATURES OF THE SPECIES BELONGING TO THE GENUS CENTRANTHUS NECK. EX LAM. & DC. COMMON IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

Biological features and spread zones of *Centranthus longiflorus* Stev. species belonging to the *Centranthus* DC. genus of *Valerianoideae* Raf. subfamily spread in the Nakhchivan Autonomous Republic have been presented in the paper.

Keywords: *Caprifoliaceae*, *Valerianoideae*, *Centranthus*, biological features, systematics, flora, spread zone, rare species.

(Akademik Tariyel Talibov tərəfindən təqdim edilmişdir)